

УДК 316.74:81; 316.344.3

ҐЕРД ГЕНТШЕЛЬ,

*Rh, професор слов'янського мовознавства
Інституту славістики при Університеті
ім. Карла фон Осецького (Ольденбург, Німеч-
чина)*

ПАТРИК ЦЕЛЕР,

*науковий співробітник Інституту славісти-
ки при Університеті ім. Карла фон Осецького
(Ольденбург, Німеччина)*

Аспекти використання мов у центральних регіонах України¹

Анотація

Дебати з приводу мовного питання в Україні часто спираються на припущення про дихотомію між українською і російською мовами. Це не відповідає рівню вживаності обох мов у суспільному й особистому вжитку й не враховує існування так званого суржику, тобто вельми поширеної українсько-російської змішаної мови (УРЗМ). На підставі опитування, проведеного в червні — липні 2014 року, у статті досліджуються аспекти розподілу цих трьох кодів у центральних областях України. Аналіз відповідей респондентів на запитання про те, яким є їхній основний використовуваний код, які коди вони ніколи не використовують, про їхню одно- чи багатомовність, про їхню першу мову ґрунтовно підтверджує поділ усієї центральної частини України на п'ять субареалів, запропонований Гентшелем і Тараненко (2015). У трьох субареалах, що охоплюють більшу частину центральної області досліджуваного ареалу, найпотужнішу позицію має українська (із різним рівнем виразності), переважаючи над

---

¹ Змінений і доопрацьований україномовний варіант статті “Aspekte der Sprachverwendung in zentralen Regionen der Ukraine”, що буде опублікована у “Wiener slawistischer Almanach”. За допомогу в підготованні російськомовної версії статті автори висловлюють подяку Олесі Палінській та Анастасії Рейс.

УРЗМ і російською. Тільки в Сумській і Дніпропетровській областях найміцнішу позицію має УРЗМ, а в Харківській — російська мова. В інших частинах аналізу (в плані мови навчання, оцінки УРЗМ як більш української або російської) вочевидноється розподіл між Харковом та іншими субареалами. Загалом ці регіональні відмінності найвиразніші, тоді як вплив інших соціально-демографічних аспектів (стать, вік та освіта) має другорядне значення.

Ключові слова: мовна ситуація в Україні, мова і суспільство, багатомовність (у суспільстві), індивідуальна багатомовність, мовний контакт

1. Вступ

Мовне питання в Україні, почасти внаслідок збройних конфліктів останніх років, набуло майже драматичної актуальності. Не останньою чергою воно було порушене і російським урядом з метою мотивування власної інтервенціоністської політики, коли йшлося про (вигадані) утиски ба навіть переслідування росіян або російськомовних в Україні.

У такого роду дискусіях про “мовний конфлікт” в Україні зазвичай ідеться про дві мови: українську і російську. При цьому передбачається й географічний поділ на так звані україно- і російськомовну частини: вважається, що на Заході й у Центрі України в мовному плані домінує українська, а на Півдні та Сході — російська мова. Це трічі є спрощенням: по-перше, для більшості людей, особливо в центральних регіонах, часте використання кількох кодів у повсякденному житті — звичайне явище. Відповідно, по-друге, особливо для центральних областей характерним є співіснування кількох мов, хоч і з почасти чіткими, та все одно лишень ґрадуальними відмінностями в частоті використання. А по-третє, при цьому ігнорується ще один код, який характеризується як суміш елементів і структур української та російської мов, так званий суржик. Сьогодні ця українсько-російська змішана мова (УРЗМ) — саме так ми називатимемо цей код надалі у зв’язку зі стигматизованою функцією визначення “суржик” — трапляється досить часто, принаймні в неформальній обстановці.

УРЗМ є предметом дослідницького проекту¹, який, з одного боку, має на меті варіаційний і контактний-лінгвістичний аналіз явищ, а з іншого — лінгвосоціологічне визначення ролі УРЗМ поряд із двома літературними мовами в українському суспільстві. Надалі останній аспект вийде на передній план, точніше кажучи, йтиметься про різноманітні аспекти використання цих трьох кодів. Дослідження сфокусоване не на всій території України, а на центральному ареалі, що включає, втім, також Хмельницьку область, яку

---

¹ Фінансований Фондом Фрица Тиссена (Fritz-Thyssen-Stiftung) проект “Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в екстенсивному та довгостроковому мовному контакті: українсько-російська змішана мова в Україні” здійснюється під орудою Герда Гентшеля, одного зі співавторів статті, а також соціолога Бернгарда Кітеля з Віденського університету. Партнерами в Україні виступили Олександр Тараненко (в царині лінгвістичного аналізу) і Микола Чурилов, під керівництвом якого було проведено (лінгво)соціологічне опитування, що є основою дослідження.

часто відносять до Заходу України, та Харківську і Дніпропетровську області, які традиційно вважаються східними або південно-східними. Отже, йдеться про центральну Україну в широкому сенсі (щодо окремих областей див. далі). Вибір областей мотивований так, що, з одного боку, українські колеги відносять цю територію до ареальної сфери суржику (УРЗМ), а з іншого — досліджувана територія має різноманітні діалектні ареали української мови.

Унаслідок спрямованості проекту на УРЗМ збирання даних здійснювали в містах, а не в селах, де б довелося брати до уваги усе ще сильну присутність автохтонних діалектів. З числа міст були виключені тільки три міста-мільйонери — Київ, Харків і Дніпропетровськ, оскільки вважається, що міста такого розміру зорієнтовані на літературні мови, а в цих відносно східних регіонах — радше на російську¹, навіть з урахуванням того, що останніми роками українську використовують частіше, ніж раніше. На початковому етапі збирання даних було проведено так зване закрите опитування шляхом анкетування, в якому взяли участь 1400 респондентів. 1343 із них заявили про свою українську національність. Подальші дослідження стосуються цих опитаних. Отже, коли надалі йтиметься про “українців”, маються на увазі саме представники української національності.

У праці [Хентшель, Тараненко, 2015] автори фокусують увагу на ареальному розподілі цих трьох кодів. Ця праця як відправна точка нашого дослідження буде доповнена чотирма додатковими аспектами. По-перше, буде розглянуто соціальний розподіл за параметрами статі, віку й освіти. По-друге, більшою мірою буде врахований аспект багатомовності (багатокодовості) носіїв мови. По-третє, феномен УРЗМ буде розглянуто з точки зору регіональних відмінностей щодо близькості, на думку респондентів, до української чи російської мови. І по-четверте, будуть вивчені два інші аспекти мовного вжитку, що роблять внесок у розуміння складної багатомовної ситуації, а саме аспекти первинної мови (коду мовної соціалізації дитини) і мови шкільного навчання.

І ще кілька слів про потенційно різні типи УРЗМ, або суржику: прототипом є суржик на “українській основі”. Ця концепція виходить з того, що в діяхронічному плані україномовні люди перейшли на російську мову (як прототип, саме сільські мігранти в містах), що залишило стійкі сліди в їхній мові, початково базованій на українському коді. Внаслідок державної незалежності та пов’язаної з нею політики зміцнення ролі української мови в державі і суспільстві можна очікувати на розвиток “неосуржику”, тобто суржику на базі російської мови. Це ґрунтується на такій ідеї: у тих, хто раніше розмовляв російською, а сьогодні у зв’язку зі згаданою вище мовною політикою намагається, принаймні у певних ситуаціях говорити українською мовою, дедалі більшою мірою виявляються характерні українські риси й елементи. Якою мірою ці два евристично правдоподібні типи, що є діаметраль-

---

¹ Із переліком досліджуваних міст і кількістю респондентів для поданого тут дослідження можна ознайомитися на сайті проекту: <https://www.uni-oldenburg.de/slavistik/forschung/sprachwissenschaft/drittmittelprojekte/variabilitaet-und-stabilitaet-im-gemischten-substandard-surzyk/>.

но протилежними, реально накладаються один на одного або якою мірою вони мають чітко диференціюватися в окремих індивідів, є відкритим і в емпіричному плані поки не висвітленим питанням. Наприклад, діти сільських мігрантів у містах, які безумовно належать до першого типу, соціалізовані вже в УРЗМ, а не в українських діалектах. Можливе інтенсивне зіткнення з російською мовою також зробить їхню УРЗМ “більш російською”. Таким чином, розмежовуючи УРЗМ на підтипи з українською або з російською основою, ми, найімовірніше, маємо справу зі свого роду градуальною відмінністю. (Ясна річ, у перебігу опитування подати респондентам цю дихотомічну диференціацію в безпосередньому вигляді було неможливо.) У західних регіонах охопленої проектом території можна очікувати на переважання УРЗМ із сильно вираженим українським компонентом, натомість у східних регіонах, що межують з “російськомовними” Сходом та Півднем, не охопленими нашим дослідженням, цей компонент буде виявлятися менш чітко. Ці питання розглянуто в параграфі 5 презентованого дослідження. Точніший структурний аналіз необхідно залишити для подальших мовних досліджень.

2. Вихідні тези

Г.Гентшель і О.Тараненко розділили територію, охоплену дослідженням, на п'ять ареалів (див.: [Хентшель, Тараненко, 2015]). Підставою для цього членування послугували виявлені ними у вищезгаданому опитуванні оцінки частоти використання кодів у повсякденному житті, причому як серед самих респондентів, так і в їхніх сім'ях і в їхньому найближчому оточенні. Це показано на рисунку 1. Назви міст використано на цьому рисунку, як і в усьому тексті (якщо не вказано інше), метонімічно для областей. Крім трьох зазначених вище винятків, дані було зібрано також в обласних центрах.

Зі сходу на захід наведений рисунок показує, що в Харківській області, єдиній у цьому регіоні (Е), російська (з великим відривом) переважає над УРЗМ і українською. В ареалі (D) із двома несуміжними субареалами — Сумами і Дніпропетровськом — УРЗМ (чітко) посідає перше місце, після чого йдуть українська і російська мови. Для ареалів (А) — (С) характерна така ієрархія: українська мова > УРЗМ > російська мова. Власне, ці три області різняться одна від одної відстанню між українською і УРЗМ (та частково російською). Ця ієрархія є найвиразнішою в ареалі (А), далі — у (В) і найменш явно — у (С) (докладніше див.: [Хентшель, Тараненко, 2015]). Членування всіх ареалів має, таким чином, радше градуальний, ніж бінарно-полярний, характер і передбачає не тільки широко застосовувану диференціацію “схід — захід”, а й “центр — периферія”. Останнє може накладатися на перше. Це виявляється в тому, що, по-перше, частковий ареал (В) назагал розташований східніше за обидві несуміжні області часткового ареалу (С), а по-друге, що до (D) належать несуміжні Сумська і Дніпропетровська області, між якими на осі північ — південь лежить Полтавська область, яка належить до зони (В).

Рис. 1. Карта відмінностей за обсягом використання трьох кодів.

Чорні літери: українська переважає над УРЗМ і російською (А) – (С).
Підкреслено: УРЗМ переважає порівняно з українською і російською (D).
Білі літери: російська домінує над УРЗМ і українською (Е).
Відтінки сірого визначають міру вживання української:
світліший – вища vs темніший – нижча

У подальшому аналізі буде показано деякі інші відмінності для цих п'яти ареалів. У зв'язку з цим важливо наголосити, що відповідні групи респондентів за різними відповідними соціальними параметрами є дуже однорідними. По-перше, розподіл за статтю приблизно однаковий (жінки – 50,3%, чоловіки – 49,7% у середньому для всіх областей; максимальне відхилення в ареалі (С) – жінки – 52,3%, чоловіки – 47,7%). По-друге, вікова структура груп респондентів із п'яти ареалів дуже рівномірна. Вибірка поділена на три вікові групи – 18–32, 33–48 і 49–65 років, кожна приблизно по третині з відхиленням максимум у 7% в одній групі та в одному ареалі¹. По-третє, за рівнем освіти структури п'яти груп респондентів дуже близькі, як можна бачити з даних таблиці 1.

Якщо в подальшому й можуть бути виявлені відмінності між ареалами, то їх не слід вважати епіфеноменами цих фундаментальних для соціолінгвістичних досліджень соціальних параметрів. З іншого боку, параметри статі, віку та освіти можуть мати принципові ефекти, що надалі контролюватиметься.

¹ Найбільше відхилення виявлено в Харкові (Е). Частка 49–65-літніх тут дещо нижча, відповідно, частки двох інших вікових груп дещо вищі.

Таблиця 1

Освіта респондентів у п'яти ареалах, 2014, N = 1343, %

Освіта	За ареалами					У середньому за вибіркою
	А	В	С	Д	Е	
Вища	21,7	19,6	25,1	20,9	18,6	21,4
Неповна вища	3,9	4,4	1,2	3,8	1,2	3,4
Середня спеціальна (коледж, технікум)	40,3	38,9	36,6	32,8	41,9	38,0
Професійно-технічна (ПТУ)	5,5	2,0	4,1	11,9	11,6	5,9
Загальна середня (10–11 класів)	27,0	32,5	30,9	26,4	22,1	28,7
Неповна середня (8–9 класів чи менше)	1,6	2,6	2,1	4,3	4,7	2,6

3. До питання використання кодів

Аналіз, наведений у: [Хентшель, Тараненко, 2015], можна надалі розширити за кількома аспектами. Стосовно особистого вживання респондентам ставили два запитання: (1) Яку мову, який код Ви використовуєте першою чергою у повсякденному житті? (2) Як часто Ви використовуєте кожен із трьох кодів у повсякденному житті? Відповідь на останнє запитання передбачала п'ять варіантів: постійно – часто – іноді – рідко – ніколи. У запитанні (2) респонденти мали визначити частоту вжитку всіх трьох кодів: українського, російського й УРЗМ. Тому відповіді дають пояснення співіснування кодів в опитуваних, їхньої “дво-” або “тримовності” (-кодовості).

Перш ніж аналізувати преференції щодо окремих кодів у п'яти ареалах, слід показати поширення трьох кодів за статевою належністю у трьох вікових групах і диференціювання за рівнем освіти (табл. 2).

Таблиця 2

Основний код щоденного вжитку залежно від статі та віку, 2014, N = 1343, %

Код	Стать		Вік		
	Ч (n = 667)	Ж (n = 676)	18–32 (n = 489)	33–48 (n = 411)	49–65 (n = 443)
Український (n = 841)	62,1	63,2	59,7	60,8	67,5
Російський (n = 193)	14,4	14,3	17,4	16,1	9,5
УРЗМ (n = 309)	23,5	22,5	22,9	23,1	23,0

Для коду, переважно використовуваного у повсякденному житті, не виявлено суттєвих відмінностей між статями ($\chi^2 = 0,2; df = 2; p = 0,89$) і зовсім незначні – за віком ($\chi^2 = 13,8; df = 4; p = 0,008$; коефіцієнт Крамера $V = 0,07$). Тут тільки старша вікова група, 49–65 років, відрізняється від двох молод-

ших груп, зокрема стосовно української та російської (у протилежному напрямку). На українську у двох молодших групах припадає від 7 до 8 процентних пунктів менше, а на російську — більше; таким чином, зсув невеликий. Оскільки статус української мови в Україні за останні 25 років поза сумнівом підвищився, можна було очікувати радше протилежної картини, тобто у молодших — кращих результатів для української і гірших — для російської. Проте є дві речі, на які варто зважати. По-перше, в Радянському Союзі добре володіння російською мовою було обов'язковою умовою для успішної кар'єри в різних сферах, але такі соціально-економічні моделі неможливо змінити в короткостроковій перспективі шляхом зміни офіційної мовної політики. Загалом понад третину респондентів із молодшої групи мають вищу освіту (можливо, дехто — неповну), у старшій віковій групі таких лише трохи більше п'ятої частини. По-друге, частіший вибір на користь української мови серед старших також, мабуть, мотивований уживанням української радше діалектного характеру, тоді як у молодших діалектна українська, звісно, втрачається. Отже, не надто виражене збільшення вибору російської та зниження вибору української можна інтерпретувати радше як залишковий вплив обставин радянських часів.

Що стосується УРЗМ як основного коду повсякденного спілкування, то й тут ані стать, ані вік не відіграють ролі. Особливо слід зазначити, що її вживання не зменшується в молодшій віковій групі. Для порівняння: у Білорусі, навпаки, на підставі аналогічних комплексних опитувань виявлено значне зниження використання білорусько-російської змішаної мови (БРСЗМ) у молодших респондентів на користь російської мови [Хентшель, Киттель, 2011; Хентшель и др., 2016]. Проте в Україні вочевидилося, що шість із десяти людей називають як основну мову повсякденного спілкування українську, приблизно кожен четвертий респондент — УРЗМ і приблизно кожен сьомий — російську.

Такий аналіз демонструє взаємозв'язок віку і статі із “багатокодовістю”, тобто з тим, який із трьох кодів і в яких комбінаціях респонденти використовують постійно або часто (табл. 3)¹.

Порівняно з таблицею 2 зміни незначні. Але чоловіки показують трохи вищі значення для УРЗМ і для російської мови як єдиного, часто чи постійно використовуваного коду. Жінки мають майже скрізь (за винятком комбінації російська — УРЗМ) вищі значення для двох або трьох кодів у постійному або частому використанні. Щодо вікових відмінностей підтверджується лише слабка тенденція молодших віддалятися від української і наближатися до російської, і саме тут спостерігається різниця також між середньою і молодшою групами. Але ці відмінності теж несуттєві. Це значимі або маргінально значимі зв'язки ($\chi^2 = 16,7$; $df = 6$; $p = 0,010$ і $\chi^2 = 20,0$; $df = 12$; $p = 0,067$). Але вони дуже слабкі (коефіцієнт Крамера $V = 0,11$ і $0,09$). (Приблизне) досягнення рівня значимості зумовлене більшою кількістю респондентів, а отже, не варто її переоцінювати.

---

¹ Вісім респондентів не віддали перевагу жодному коду, а зазначили стосовно всіх трьох, що використовують їх “іноді”. Ці респонденти, відповідно, тут не розглядаються, тому загальна кількість їх дещо нижча — 1335.

Таблиця 3

“Багатокодовість” залежно від статі та віку, 2014, N = 1335, %

Комбінації кодів	Стать		Вікова група		
	Ч (n = 663)	Ж (n = 672)	18–32 (n = 487)	33–48 (n = 407)	49–65 (n = 441)
Укр. / рос. / УРЗМ (n = 120)	7,2	10,7	9,9	8,8	8,2
Укр. / УРЗМ (n = 333)	24,1	25,7	25,9	24,6	24,3
Укр. / рос. (n = 56)	3,3	5,1	4,9	4,9	2,7
Рос. / укр. (n = 67)	5,3	4,8	5,5	6,1	3,4
Укр. (n = 492)	36,3	37,4	31,8	35,6	43,5
УРЗМ (n = 139)	12,7	8,2	10,7	10,3	10,2
Рос. (n = 128)	11,0	8,2	11,3	9,6	7,7

Тут наведено загальні висновки для поширення кодів у повсякденній мові респондентів, зокрема порівняння даних для коду, використовуваного як основний у повсякденному спілкуванні, із даними для часто або постійно вживуваних кодів (табл. 4).

Таблиця 4

Основний vs часто або постійно використовуваний код, 2014, N = 1335, %

Коди	Український	УРЗМ	Російський
Основний код (можна було давати лише одну відповідь)	62,6	23,0	14,4
Часто чи постійно використовуваний код (були можливі кілька варіантів відповіді)	74,5	49,1	27,6

Найбільший абсолютний, а також і відносний приріст при виборі (якщо брати до уваги багатокодовість респондентів) чітко виявляє УРЗМ, котру чверть опитаних використовують як основний код, а половина — часто або постійно. Приріст російської у порівнянні є аналогічно високим, її вжиток зростає вдвічі — від однієї восьмої до чверті. Приріст української є тут найбільш незначним як у відносному, так і в абсолютному вираженні: від майже двох третин до трьох чвертей. Отже, “основну” використовувану мову не обов’язково слід розуміти як найчастіше використовуваний код, а як такий, для якого визнають певний пріоритет не тільки внаслідок частого використання. Це також може мати певне символічне значення, хоч і менш сильне, ніж у запитанні про рідну мову (див.: [Хентшель, Тараненко, 2015]).

Отже, переходимо до освіти (див. табл. 5).

У плані освіти також не виявляється жодних драматичних відмінностей стосовно основної мови повсякденного спілкування ($\chi^2 = 21,4$; $df = 10$; $p = 0,019$; коефіцієнт Крамера $V = 0,09$). Звісно, серед тих, хто називає УРЗМ, частка респондентів із вищою освітою є найнижчою. Але разом із тим майже щоп’ятий із них має високий рівень освіти. Для тих, хто назвав російський, частка вищої освіти є найвищою: трохи більше, ніж кожен четвертий опитаний. Для тих, хто закінчив ПТУ, і тих, хто здобув так звану загальну середню

освіту, співвідношення прямо протилежні. Впадає в око, що серед респондентів, які називають російський, кількість тих, хто здобув не більш ніж загальну середню освіту, є найнижчою. Все це можна розуміти як слабке відображення того, що за радянських часів краща кар'єра була вочевидь пов'язана із володінням російською мовою. Але ясно також, що УРЗМ жодним чином не є кодом неосвічених.

Таблиця 5

**Основний код повсякденного спілкування залежно від освіти,
2014, N = 1343, %**

Освіта	Український	Російський	УРЗМ	У середньому за вибіркою
Вища (n = 288)	21,2	26,9	18,8	21,4
Неповна вища (n = 45)	3,3	3,6	3,2	3,4
Середня спеціальна (коледж, технікум) (n = 511)	37,9	37,3	38,8	38,0
Професійно-технічна (n = 79)	4,3	9,8	7,8	5,9
Загальна середня (n = 385)	30,7	20,7	28,2	28,7
Неповна середня (n = 35)	2,6	1,6	3,2	2,6

Картина буде більш диференційованою, якщо врахувати багатокодовість (див. табл. 6).

Таблиця 6

**Часто або постійно використовувані в повсякденному спілкуванні коди
залежно від освіти, N = 1343, %**

Рівень освіти	Укр./ Рос./ УРЗМ	Укр./ УРЗМ	Укр./ Рос.	Рос./ УРЗМ	Укр.	УРЗМ	Рос.	У середньому за вибіркою
Вища (n = 288)	23,3	17,1	35,7	29,9	23,6	13,7	21,9	21,6
Неповна вища (n = 44)	3,3	1,8	1,8	4,5	3,7	4,3	4,7	3,3
Середня спеціальна (коледж, технікум) (n = 508)	38,3	39,6	33,9	40,3	37,2	41,0	34,4	38,1
Професійно-технічна (n = 78)	7,5	6,3	0,0	9,0	2,6	10,1	11,7	5,8
Загальна середня (n = 382)	24,2	31,2	28,6	14,9	31,1	26,6	25,8	28,6
Неповна середня (n = 35)	3,3	3,9	0,0	1,5	1,8	4,3	1,6	2,6
Загалом	100	100	100	100	100	100	100	100

Серед тих, хто відзначає тільки часте або постійне використання УРЗМ, частка людей із вищою освітою ще нижча, ніж у випадку основного коду. Про-

те майже кожен сьомий респондент, котрий вказує тільки УРЗМ як постійно або часто використовуваний код, має вищий рівень освіти, тоді як для групи, яка називає комбінацію УРЗМ — український, це кожен шостий. Найбільшою мірою вища освіта поширена серед тих, хто часто або постійно використовує або українську і російську мови (більш ніж один із трьох), або УРЗМ і російську (майже кожен третій). Важливо також, що ті, хто називає тільки українську або тільки російську мову, в цьому плані не надто різняться (вищу освіту вказує кожен четвертий-п'ятий). Отже, назагал освіта лише слабко корелює з основною мовою повсякденного спілкування, а також з багато- і однокодовістю ($\chi^2 = 61,8$; $df = 30$; $p = 0,001$; коефіцієнт Крамера $V = 0,10$).

Уже в праці: [Хентшель, Тараненко, 2015] регіональні відмінності названо як найбільш значимі порівняно зі статтю, віком та освітою, якщо не експліціювати останню (як було показано вище). Описи ареальних відмінностей далі будуть диференційовані. У таблиці 7 подано результати стосовно основного коду в повсякденному спілкуванні респондентів у п'яти ареалах.

Таблиця 7

**Основний код повсякденного спілкування у п'яти ареалах,
2014, N = 1343, %**

Ареал	Український	Російський	УРЗМ	Загалом (n)
A	84,2	6,2	9,6	437
B	70,2	11,4	18,4	342
C	57,2	18,5	24,3	243
D	33,6	14,5	51,9	235
E	17,4	55,8	26,7	86
У середньому	62,6	14,4	23,0	1343

Частка тих, хто називає українську мову як основну в повсякденному спілкуванні, дуже чітко і поетапно знижується від ареалу (А) до (Е) і варіює при цьому приблизно від 84% до 17%. Для російської мови, грубо кажучи, спостерігається протилежна тенденція. Тут ареали (А) і (Е) також демонструють мінімум і максимум, але в протилежному напрямі стосовно української, проте, по-перше, амплітуда варіації не настільки сильна, оскільки мінімум (близько 6%) і максимум (близько 56%) ближчі одне до одного. По-друге, відмінності між ареалами (В), (С) і (D) за заявленим використанням російської мови виражені не дуже чітко. Крім того, значення цих трьох “проміжних” ареалів набагато ближчі до мінімуму в (А), ніж до максимуму в (Е). Хоча для УРЗМ помітна певна подібність зі значеннями для російської, але (D) показує максимум для УРЗМ і (Е) посідає своє місце в одній групі з (В) і (С)¹.

¹ Оскільки поділ проводили за п'ятьма ареалами у кластерному аналізі, ґрунтованому на оцінюванні респондентами частотності трьох кодів, досліджувати відмінності в частоті трьох кодів у п'яти ареалах із застосуванням статистичних тестів значимості не доцільно.

Якщо ми диференційовано проаналізуємо багатомовність (“багатокодовість”) багатьох респондентів, вимальовується картина, подана в таблиці 8.

Таблиця 8

**Багатокодовість у п’яти ареалах:
комбінації часто або постійно використовуваних кодів, 2014, N = 1343, %**

Ареали	Укр.	Рос.	Укр./ Рос.	УРЗМ	Укр./ УРЗМ	Рос./ УРЗМ	Укр./ Рос./ УРЗМ	УРЗМ, окремо або в комбінації
A	58,5	4,4	4,8	3,2	19,7	2,3	7,1	32,3
B	31,0	7,6	4,1	7,9	35,4	2,3	11,7	57,3
C	46,6	9,2	5,9	14,7	10,1	5,0	8,4	38,2
D	6,4	9,9	1,3	20,6	41,2	10,7	9,9	82,4
E	5,8	44,2	4,7	17,4	7,0	14,0	7,0	45,4
У серед- ньому	36,9	9,6	4,2	10,4	24,9	5,0	9,0	49,3

У цьому аналізі код знову брали до уваги, якщо він був названий окремими респондентами як постійно або часто використовуваний. Не надто заглиблюючись у деталі, можна запропонувати певні спостереження.

1. Український як єдиний код частого або постійного використання вагомо представлений у регіонах (A) і (C) (майже у половині опитаних). Ареал (B) посідає середнє місце за цим показником (приблизно із третьою). У (D) і (E), двох самих східних ареалах, значення показника дуже низькі (ледве перевищують 5%).

2. Російська як єдина часто або постійно використовувана мова спілкування яскраво виражена тільки в північно-східному Харківському ареалі, де майже половина респондентів дали таку самооцінку. У решті ареалів значення менші за 10%, а в ареалі (A) значно нижчі.

3. Виражений індивідуальний білінгвізм з українською і російською мовами в частому або постійному використанні (але без УРЗМ) назвали в усьому досліджуваному ареалі лише трохи менш як 5% респондентів.

4. У поєднанні з українською УРЗМ знову ж представлена сильніше в частому або постійному використанні, ніж російська, за винятком Харкова.

5. Найважливішим встановленим фактом для УРЗМ є таке (див. табл. 8, крайній правий стовпчик): принаймні третина респондентів назвали УРЗМ як часто або постійно використовуваний код в ареалах (A) і (C). В ареалах (B) і (E) цей показник становить приблизно половину, а в (D) — більш як чотири п’ятих.

6. Двома найчастішими поєднаннями є в середньому “тільки українська” (понад третину) і “українська з УРЗМ” (чверть). Усі інші констеляції коливаються приблизно від 5% до 10%. До того ж в окремих ареалах трапляється, як уже згадувалося, “тільки російська” з високим значенням (ареал (E)) і “тільки УРЗМ” (з відносно високим значенням в ареалі (D), де цей варіант назвав кожен п’ятий).

4. Невикористовування трьох кодів

Раніше було проаналізовано, які коди респонденти використовують найчастіше. Суттєво й те, які коди респонденти використовують рідко або взагалі не використовують. Тому надалі ми приділимо більше уваги шкалі варіантів відповідей (ніколи – рідко – іноді – часто – постійно), особливо її нижній частині. У праці: [Хентшель, Тараненко, 2015] зазначено, що загалом ледь менше за половину (46,2%) респондентів вказали, що використовують російську мову рідко або навіть ніколи. Для УРЗМ цей показник був нижчим (31,2%) і явно найнижчим для української (16,3%). 5% респондентів повідомили, що ніколи не використовують українську. По 15%, відповідно, повідомили, що ніколи не використовують УРЗМ або російську. Це варто в подальшому диференціювати за ареальними та соціальними критеріями (табл. 9).

Таблиця 9

**Ніколи не використовувані коди у п'яти ареалах,
2014, N = 1343, %**

Ареал	Український	Російський	УРЗМ
А	1,1	18,5	17,8
В	1,2	10,8	7,0
С	1,6	17,3	23,9
Д	5,1	9,4	2,6
Е	17,4	2,3	33,7
У середньому	3,0	13,7	14,5

У всіх ареалах переважна більшість респондентів використовує три коди як мінімум інколи. Найбільше значення невикористовування виявлене для УРЗМ в ареалі (Е), де кожен третій зазначає, що ніколи не використовує цей код. Тут також найвищою виявилася частка тих, хто вказує, що ніколи не вживає українську мову. Відповідно, в цьому ареалі майже немає тих, хто ніколи не використовує російську мову. Регіони (В) і (Д), зважаючи на все, є ареалами, де доволі чітко виявляються всі три коди. Варіант “ніколи” для всіх трьох кодів ледь сягає сумарно 10-процентної позначки. Але і в інших ареалах, де український або ж УРЗМ явно домінують як найчастіше використовувані коди, інші коди в жодному разі не є невикористовуваними.

Найбільша амплітуда спостерігається для УРЗМ. Тут значення найнижчі, тобто найпоширенішою є УРЗМ в ареалах (В) і (Д). Це ареал, що простирається від північної частини центру з Києвом, Черніговом і Сумами до південної частини центру через Полтаву до Дніпропетровська. В ареалах (А), (С) і – як уже згадувалося – передусім в (Е) при цьому чимало респондентів категорично заперечують використання цього коду.

Щодо статі та віку не виникає ніяких істотних відмінностей, як показано в таблицях 10 і 11.

Таблиця 10

**Ніколи невикористовувані коди залежно від статі та віку,
2014, N = 1343, %**

Коди	Стать		Вік			Загалом
	Ч	Ж	18–32	33–48	49–65	
Український	4,0	1,9	3,1	2,9	2,9	3,0
Російський	14,5	12,9	11,9	13,1	16,3	13,7
УРЗМ	14,5	14,5	15,3	13,6	14,4	14,5

Дещо сильніше виявляються відмінності у співвіднесенні з освітою.

Таблиця 11

**Ніколи невикористовувані коди у співвіднесенні з освітою,
2014, N = 1343, %**

Рівень освіти	Український	Російський	УРЗМ
Вища (n = 288)	1,7	9,4	17,0
Неповна вища (n = 44)	0,0	11,1	11,1
Середня спеціальна (коледж, технікум) (n = 508)	3,1	12,1	12,7
Професійно-технічна (n = 78)	7,6	20,3	19,0
Загальна середня (n = 382)	3,1	16,6	14,8
Неповна середня (n = 35)	2,9	28,6	11,4
У середньому	3,0	13,7	14,5

Стосовно української мови найчастіше вказують, що ніколи не використовують цей код респонденти з професійно-технічною освітою, хоча, як мінімум зрідка, український все ж таки використовує переважна більшість. Проте кожен п'ятий із цих респондентів ніколи не використовує російську мову, а також кожен п'ятий ніколи не використовує УРЗМ. Очевидно, що тут трикодовість виражена найменше. Кожен четвертий респондент із неповною середньою освітою зазначає, що ніколи не використовує російську мову. Тільки для російської мови виявляється лінійна залежність від рівня освіти: чим вищий рівень освіти, тим нижча частка тих, хто ніколи не вживає російську мову (коефіцієнт Спірмена $Rho = -0,94$; $p = 0,005$). Для української, як і для УРЗМ, це не так ($Rho = -0,49$; $p = 0,32$ и $Rho = 0,09$; $p = 0,87$).

Діаграма, наведена на рисунку 2, доповнює картину. Вона відображає кумулятивні значення використання трьох кодів і, таким чином, показує, скільки респондентів використовують кожен код рідко, іноді, часто і, нарешті, постійно.

Примітно тут таке: для української та російської мови ареали в нижній частині шкали (для значення “рідко”) схожі сильніше, ніж у верхній частині шкали. Тому кількості респондентів, що використовують обидві літературні мови принаймні рідко, відносно близькі в усіх ареалах — ареальні

відмінності можна знайти тільки в кількості респондентів, які використовують ці коди часто або постійно. Що стосується української мови в ареалах (А) — (D), то в нижній частині шкали вони ледь різняться: практично кожен респондент заявляє, що використовує українську як мінімум рідко. Для російської мови на загальному фоні вирізняється (Е), інші лінії лежать близько одна до одної. Отже, що стосується російської мови, в ареалах (А) — (D) є лише невеликі відмінності, навіть якщо здійснити ретельніше диференціювання, тобто не тільки між частим і постійним використанням, з одного боку, а й між варіантами “ніколи” і “іноді” — з іншого.

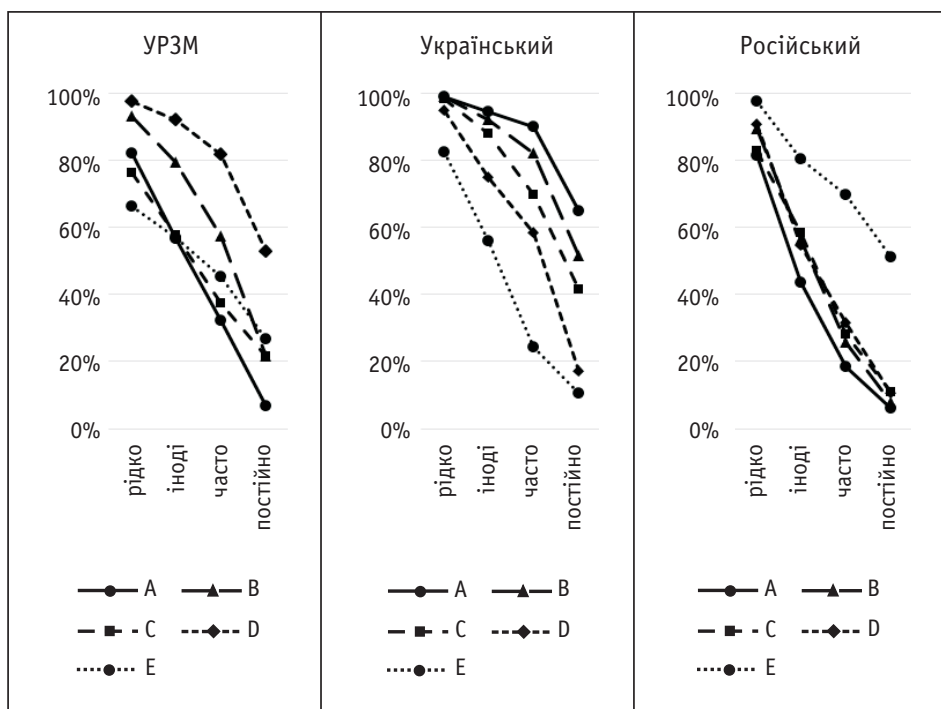

Рис. 2. Рівень використання трьох кодів (кумулятивно від “постійно” до “рідко”)

Для УРЗМ, утім, на обох кінцях шкали можна спостерігати порівняно великі відмінності: максимальна різниця між ареалами на обох кінцях становить від 40 до 50 відсоткових пунктів. Тут, отже, досліджувана територія диференціюється також відносно того, де УРЗМ ніколи не використовується. Крім того, якщо лінії для української та російської мов ледь перетинаються, для УРЗМ ситуація інша. В ареалі (Е) є порівняно невелика кількість людей, які використовують УРЗМ як мінімум рідко і, відповідно, навпаки, багато тих, котрі ніколи її не використовують. Разом із тим є чимало людей, які повідомили, що використовують УРЗМ постійно. Очевидно, що УРЗМ тут розподіляється більш розкидано, ніж в областях (А) — (С), де крайні типи — тих, хто ніколи не використовує УРЗМ, або тих, хто використовує її постійно — представлені рідко, тоді як ті, хто використовує УРЗМ рідко, іноді або часто, представлені більше.

5. Щодо регіональних відмінностей УРЗМ

У праці [Хентшель, Тараненко, 2015] автори наголошують, що віднесення власної мови до розряду УРЗМ, а не російської чи української мови, звісно, містить суб'єктивний момент. Питання, де респонденти бачать межі між кодами, тобто між УРЗМ і українською мовою, з одного боку, і російською — з іншого, є, безумовно, суттєвим для майбутнього дослідження. Та навіть незалежно від визначення цих категорій цілком імовірно, що УРЗМ виявляє регіональні відмінності в плані регіональних варіантів УРЗМ різного рівня близькості до української та російської. Отже, виникає цікаве питання, як УРЗМ розподілятиметься у своїй подібності з українською чи з російською.

Відповідно, в дослідженні вивчали питання про те, як респонденти оцінюють свою змішану мову, на яку мову вона більше схожа — на українську, російську чи на обидві мови більш-менш однаковою мірою. Тут виявляються суттєві відмінності між регіонами (було розглянуто лише 659 респондентів, які зазначили, що часто або навіть постійно практикують УРЗМ; із них 44 зовсім не відповіли на запитання або зазначили, що вагаються) (табл. 12).

Таблиця 12

Оцінка респондентами подібності їхньої УРЗМ з українською або російською мовою, 2014, N = 615

Ареали	Російська, %	Укр. і рос. однаковою мірою, %	Українська, %	n
A	6,6	17,6	75,7	136
B	5,6	16,9	77,5	178
C	8,6	39,5	51,9	81
D	9,8	32,2	57,9	183
E	32,4	27,0	40,5	37
У середньому	9,1	25,2	65,7	615

Думка, що УРЗМ нагадує російську мову, значною мірою поширена лише в Харківській області (E) (приблизно третина відповідей). Крім того, результати для трьох варіантів відповіді в цій області відносно збалансовані, що дуже відрізняє цей ареал від інших. Про більшу подібність з українською заявили трохи більш як 40%, про збалансовану подібність з українською і російською — майже 30%. Нижча частка називання української порівняно з рештою чотирма ареалами, звісно, є валідною, позаяк у зазначеній області на українську припадає лише незначна частка, коли йдеться про часто або постійно використовувані коди, на відміну від російської мови, яка в даний час домінує в цьому ареалі як мова повсякденного використання. Ясна річ, що це також накладає відбиток на якість УРЗМ, хоча в

цій області частка громадян російської національності становить нині менш як 20%¹.

У кожному з інших чотирьох ареалів переважає визначення власної УРЗМ як схожої на українську. Це особливо впадає в око в областях (А) і (В), де близько трьох чвертей респондентів обрали цей варіант. І це цілком логічно: тут більше — з помітним відривом — український називають кодом частого або постійного використання в повсякденному житті; відповідно, змішаний код виходить “більш українським”. Північні та південні, а також східні області в ареалах (С) і (D) аналогічні ареалам (А) і (В), однак про подібність УРЗМ з українською тут заявили трохи більше 50% (С) і майже 60% (D) респондентів. Відповідно вищою є частка респондентів, які бачать свою УРЗМ, так би мовити, “посередині” між українською і російською мовами. Тут слід зазначити, що ареали (С) і (D) сильно різняться з точки зору частоти використання трьох кодів. Якщо (С) у цьому плані можна порівняти радше з ареалами (А) і (В), де український чітко проглядається як домінуючий код, хоча в (С) не настільки сильно, як в (А) і (В), то в (D) — у Дніпропетровську і Сумах — однозначно домінує УРЗМ. У даному разі заявлена подібність УРЗМ з українською не може пояснюватися частотою використання української. Але в ареалі (D) в усіх вікових групах респондентів українська, на відміну від російської, переважає як мова шкільного навчання — так само, як і в (А), (В) і (С), а в ареалі (Е) як мови шкільного навчання обидві літературні мови утримують баланс (див. параграф 7).

Дані щодо першої мови теж наштовхують на думку, що для УРЗМ, або суржику, принаймні в таких ареалах, як (D), строге розрізнення на підтипи з українською або російською основою із синхронічної соціолінгвістичної точки зору емпірично навряд чи можливе².

6. З приводу питання про первинну мову

В опитуванні, що стосується первинної мови, тобто мови первинної соціалізації в дитинстві, була можливість обирати кілька варіантів відповіді. Проте кількість відповідей лише на 114 перевищувала число респондентів. Це означає, що куди менше, ніж 10% респондентів, дали більше ніж одну відповідь, тому множинним вибором можна знехтувати (див. табл. 13).

Що стосується української, область дослідження являє собою континуум, в якому українська безупинно зменшується від часткового ареалу (А) з приблизно 75% до (Е) з приблизно 28%. Суттєвий розрив спостерігається

¹ Цю цифру взято із дослідження, проведеного в рамках проекту DACH 2012 (див.: [Schmid, 2012]). Згідно із першим (і поки останнім) переписом населення в незалежній Україні 2001 року, вона становила 25%, тоді як в останньому радянському переписі 1989 року — 33% (див.: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/>).

² У праці [Хентшель, 2015: с. 180–181] показано, що в Білорусі аналогічна відмінність між БРЗМ / трасянкою на основі білоруської та на основі російської вельми проблематична. Докладніше основні проблеми внутрішньої диференціації УРЗМ та БРЗМ висвітлено в: [Flier, 2008], а також: [Хентшель, s.a.].

між (С) із 58% і (D) із 37%. Щодо російської з'являється поділ на дві частини. Крім області (Е), Харкова, значення коливаються близько 15%, тобто є досить низькими. Натомість у Харкові російська як мова первинної соціалізації досягає майже 50% і домінує як над українською, так і над УРЗМ, що практично урівноважені — зі значеннями близько 27%. Що стосується УРЗМ як “первинної мови”, то результат є в певному сенсі дзеркальним відображенням російської. Тільки тут ареали (А), (В), (С) і (Е) утворюють блок зі значеннями між 23% і 29%, а також вирізняється частковий ареал (D), що — як уже згадувалося — складається з несуміжних ареалів, Сум і Дніпропетровська. Тут понад 60% респондентів вважають первинною мовою УРЗМ.

Таблиця 13

Розподіл первинної мови за ареалами, 2014, N = 1343, %

Ареали	Українська	Російська	УРЗМ
А	75,5	12,4	23,6
В	69,3	14,0	22,8
С	57,6	16,9	29,6
D	37,0	13,2	63,0
Е	27,9	48,8	25,6
У середньому	60,9	16,1	31,5

Зрештою відмінності виявляються також залежно від віку, але вони куди слабші за відмінності за ареалами (див. табл. 14).

Таблиця 14

Співвідношення первинної мови спілкування та віку, 2014, N = 1343, %

Вік	Українська	Російська	УРЗМ
18–32	58,5	17,8	32,7
33–48	57,9	19,5	32,1
49–65	66,4	11,1	29,6
У середньому	60,9	16,1	31,5

Від старшої вікової групи до середньої значення для української трохи знижуються, при цьому відповідно підвищуються для російської. Від середньої вікової групи до молодшої значення залишаються на постійному рівні. Це показує, що зниження частки української, що спостерігається ще в порівнянні старшої групи із середньою, вочевидь призупинилося.

Утім, назагал слід наголосити, що для значної частини населення (в ареалі (D) поблизу Дніпропетровська — навіть більшої частини) мовна первинна соціалізація відбувалася на УРЗМ. Коли ж ці люди пізніше опановували українську і російську, то засвоювали вони (з “онтогенетичної” точки зору) згодом “базовану на суржику” українську або, відповідно, російську (незалежно від того, яким був суржик — більш “українським” чи більш “російським”), а не суржик, базований на українській або російській (див.: [Хентшель, 2013:с. 61–62]).

7. До питання про мову шкільного навчання

Найяскравішим моментом ареальної диференціації в даних про використання мови є, поза сумнівом, той факт, що Харків (Е) дуже різко відособлений від інших областей. Окремий інтерес становить відмінність між (Е) і безпосередньо прикордонними з ним областями ареалу (D), тобто суміжними областями (Суми та Дніпропетровськ), а також між (Е) і розташованим між Сумами і Дніпропетровськом, але при цьому теж безпосередньо прилеглим Полтавським ареалом із ареалу (В). Відповідний поділ досліджуваної області на ареал (Е), з одного боку, та інші ареали — з іншого, також можна розглядати в розрізі мови навчання респондентів. При цьому мається на увазі мова проведення занять, за винятком уроків з української мови й літератури, а також з російської мови й літератури (табл. 15).

Таблиця 15

**Мова навчання в початковій і середній школі,
що їх відвідував респондент, за ареалами, 2014, N = 1343, %**

Ареал	Суто або переважно українська		Суто або переважно російська		Українська і російська однаковою мірою	
	початкова	середня	початкова	середня	початкова	середня
А	79,2	82,8	14,2	14,2	4,1	3,0
В	83,3	84,8	9,9	9,6	4,1	4,4
С	82,3	85,6	9,1	8,6	2,9	4,1
D	71,5	78,7	19,1	12,8	4,7	5,1
Е	51,2	52,3	47,7	46,5	1,2	1,2
У середньому	77,7	81,2	15,2	13,8	3,8	3,8

Якщо у двох останніх результатах узагальнити позиції “суто” і “переважно”, то слід зазначити, що дані для позиції “суто” завжди явно домінують. Це означає, що школи були, як правило, однозначно україно- чи російськомовними. У початкових і середніх школах в ареалі (Е) українська і російська збалансовані, тоді як в інших ареалах українська вочевидь переважає.

Щодо віку також виявляються відмінності, але вони знову ж виявляються значно меншими (див. табл. 16).

Слід звернути увагу на збільшення частки української й відповідне зниження частки російської мови від середньої до молодшої вікової групи майже на десять відсоткових пунктів.

Залишається зазначити, що всередині ареалів практично так само не виявляються відмінності у вікових групах. Примітно лише те, що в ареалі (А) серед молодих (18–32 років) відповідь на користь української мови домінує більшою мірою, ніж у старших, і сягає значення понад 90%; старша група тут показує приблизно на 15 відсоткових пунктів менше. У регіонах (В), (С) і (D) нема суттєвих відмінностей. У Харкові частка старшої вікової групи (49–65 років) для позиції “суто українська” була приблизно на 12 відсоткових пунктів більшою. Отже, вік відіграє тут, мабуть, зовсім незначну роль.

Мова навчання у початковій і середній школі, що їх відвідував респондент, у співвіднесенні з його віком, 2014, N = 1343, %

Вік	Суто чи переважно українська		Суто чи переважно російська		Українська і російська однаковою мірою	
	початкова	середня	початкова	середня	початкова	середня
18–32	83,0	87,1	11,0	9,0	2,9	2,7
33–48	74,2	78,1	19,7	17,8	3,2	3,2
49–65	74,9	77,4	15,6	15,6	5,4	5,6
У середньому	77,7	81,2	15,2	13,8	3,8	3,8

8. Висновки

Виходячи з виокремленої у праці [Хентшель, Тараненко, 2015] підструктури великого ареалу центральної України, що ґрунтується на частоті використання респондентами в їхніх сім'ях і в найближчому оточенні трьох відповідних кодів в Україні (український, УРЗМ, російський), за їхніми оцінками, було показано, що саме ці ареальні відмінності становлять головний чинник варіантності у перевагах для трьох кодів. Три інші контрольовані параметри, застосовувані зазвичай у соціолінгвістиці, зокрема: стать, вік і освіта, або не справляють зовсім (стать), або справляють лише незначний вплив на варіантність. Що стосується віку, то несподіваним на перший погляд є те, що переваги на користь російської мови виявилися трохи вищими саме у молодших респондентів. Це несподівано в тому сенсі, що їхня соціалізація відбувалася переважно, а для багатьох винятково в незалежній Україні, де українська мова підтримувалася і була запитуваною державою. Але такі чинники, як спад у використанні діалектної української мови, якою й досі користується чимало представників старшого покоління, підвищення рівня освіти (в сенсі формальної кваліфікації) у молодших у зв'язку із соціально-економічним домінуванням російської мови, що не змінюється в короткий термін “за вказівкою” і, таким чином, виявляє довгостроковий ефект, проте дають підстави для інтерпретації цього явища як “пізнього відгону” радянської доби. Проте УРЗМ, своєю чергою, не демонструє жодних тенденцій до падіння серед молодих респондентів. І це різко контрастує з порівнянними дослідженнями в Білорусі (див.: [Хентшель, Киттель, 2011; Хентшель и др., 2016]), де не тільки білоруська, а й БРЗМ дедалі частіше поступаються місцем російській мові, особливо у молодшого покоління. Це можна інтерпретувати так: у Білорусі триває маргіналізація білоруської й аналогічно зміцнюється домінуюча роль російської. Як епіфеномен зникнення білоруської основи також знижується використання БРЗМ у молодих білорусів. У незалежній Україні схожа маргіналізація була зупинена просуванням української, що водночас, напевно, також стабілізувало становище УРЗМ серед молодих людей. На тлі білоруської ситуації стійкість УРЗМ являє собою позитивний момент. Розподіл

первинних мов, тобто мов первинної соціалізації, показує ті самі тенденції, що встановлені для мов повсякденного спілкування.

Чіткіше за вік виявляє свій вплив освіта, в тому сенсі, що у сильно зорієнтованих на УРЗМ респондентів частка вищої освіти, тобто найвищого формального рівня освіти, значно нижча, але зовсім не наближається до нуля. Відповідно, частка середньої, навпаки, вища. Особливо в рівні освіти між вищим і стандартом звичайної середньої освіти, тобто у респондентів із вищим рівнем освіти, ніж звичайна середня, але нижчим за вищу освіту, не виявлено жодних відмінностей між групами з різними преференціями стосовно кодів. Отже, УРЗМ (суржик) жодним чином не є доменом неосвічених людей.

Перевагу віддають у середньому спершу українській, потім УРЗМ і в останню чергу російській. Між ареалами варіантності преференцій виражені сильніше, ніж між підгрупами, виокремлюваними за трьома іншими параметрами. Ієрархія “українська > УРЗМ > російська” виявляється частково “зламанною”, але тільки у східнопериферійних частинах області дослідження: у Сумах і Дніпропетровську (але не в розташованій між ними Полтаві) УРЗМ переважає над українською (і російською), а в північно-східному ареалі (Харків) російська позиціонується вище, ніж УРЗМ і українська. Харків, і тільки він, демонструє результати, аналогічні отриманим у Білорусі, тоді як в інших регіонах України статус української мови набагато кращий, ніж статус білоруської в Білорусі.

Ареальні відмінності також були визначені як найважливіші і для інших розглянутих тут аспектів вживання мови. Проте якщо врахувати, які коди ніколи не використовуються, деякі відмінності між областями стираються. Це стосується обох літературних мов. У п'яти ареалах не більш ніж кожен п'ятий зазначає, що ніколи не використовує українську або, відповідно, російську мову (та іншу, що вживається, як правило, поряд з УРЗМ), тоді як відмінності стосовно частого використання виявляються значимими. Але описані вище тенденції застосовні й тут. Так, у Харкові, тобто в ареалі (Е), відносно багато людей указують, що ніколи не використовують українську, але лише деякі ніколи не використовують російську мову. Для УРЗМ існують відчутніші відмінності між ареалами. Якщо в ареалі (D) фактично ніхто не вказує, що ніколи не використовує УРЗМ, то в ареалі (Е) таким є кожен третій. Це наводить на думку про різницю в настановах (attitudes) щодо кодів, які слід виявити в іншому дослідженні (порівн.: Хентшель & Целлер [стаття в наступному числі нашого часопису]).

Через сильні регіональні відмінності у використанні мов виникло запитання, чи приховується за терміном УРЗМ у різних ареалах щось різне у градуальному плані, тобто чи спостерігаються регіональні відмінності так само і в УРЗМ респондентів, принаймні, на їхню власну думку. Тут ареал ділився на дві частини. Тільки в (Е) було виявлено значну частину (приблизно третину) осіб, які оцінили свою УРЗМ як більш схожу на російську мову. Зіставна класифікація спостерігається також щодо мови шкільного навчання: якщо в усьому ареалі дослідження явно переважає українська, в (Е) — Харків — увиразнилися більш збалансовані співвідношення.

Ясна річ, регіони, що потерпають у даний час через збройні конфлікти (Луганськ, Донецьк) або анексовані Росією (Крим), так само як і райони узбережжя Чорного моря (Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Одеса) і крайній Захід (Львів, Закарпаття, Волинь, Рівне, Тернопіль, Івано-Франківськ) тут не враховані. Якщо ж спробувати гіпотетично екстраполювати результати, подані тут і в працях: [Хентшель, Тараненко, 2015], а також [Хентшель, Брюггеманн, 2015], на області, не охоплені цим дослідженням, то в Західному регіоні навряд чи можна очікувати невизначеності. Щодо використання трьох кодів тенденції представленого тут ареалу (А), найімовірніше, можуть посилитися, адже сюди навіть включений традиційно належний до заходу Хмельницький регіон, тобто українська буде ще чіткіше висуватися на передній план, а УРЗМ і, передусім, російська — на задній. Більш проблематичними є обґрунтовані гіпотези для Сходу і Півдня. Чи посилюються тут радше тенденції¹, що виявлені в частковому ареалі (D), тобто в Сумах і Дніпропетровську, тобто явне домінування УРЗМ стосовно української та російської на третьому місці, або ж феномени, характерні для Харкова (E)? Попри суттєво поширену російськомовність місцевих українців, Харків є традиційним центром української культури, що аналогічною мірою не характерно для жодного з інших регіонів на Сході та Півдні. У Луганську і Донецьку українська, напевно, буде відсунута у використанні ще далі на задній план. Це можна передбачати, порівнюючи подані тут результати з даними про володіння українською мовою і про рідну мову в останньому переписі населення — так, як вони відтворюються, наприклад, у: [Національний атлас України, 2007: с. 275]). Значення щодо української мови в Луганську і Донецьку істотно знижуються стосовно значень для Харкова (і тим паче для Дніпропетровська), тоді як російська набирає висоту. Як у перепису, так і в атласі, УРЗМ (суржик), звісно, не враховується. Позаяк обидва східні регіони подібним чином являють собою промисловий пейзаж, як і ареал Дніпропетровська, то як мінімум частина зниження показників щодо української мови піде на користь посиленню УРЗМ як засобу комунікації, навіть якщо цей варіант і буде сильніше забарвлений російською. Південь, своєю чергою, також радше дотримуватиметься описаних тут зразків уживання мов у Харківському регіоні або ж у Сумах і Дніпропетровську. Таким чином, Схід і Південь України залишаються об'єктами майбутніх досліджень.

Джерела

Національний атлас України = Національна академія наук України 2007. — К.: Нац. атлас України, 2007.

Хентшель Г. Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь / Г. Хентшель // Вопросы языкознания. — 2013. — № 1. — С. 53–76.

Хентшель Г. Белорусско-русская смешанная речь (“трасянка”): восемь вопросов и ответов // Языковой контакт: сб. науч. статей. — Минск, 2015. — С. 172–186.

---

¹ Така екстраполяція, звісно, жодним чином не може враховувати вплив людей із зон військових дій чи Криму, адже це неможливо передбачити. Головним чином вона виходить із припущення про склад населення до початку збройних конфліктів.

Хентшель Г. [в печати] Регулярная вариативность или “хаос”: Вопрос об узусе смешанной языковой разновидности на примере белорусской “трасянки” / Г. Хентшель // Вопросы языкознания. — 2016. — № 5.

Хентшель Г. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української й російської мов / Г. Хентшель, М. Брюгеманн // Українська мова. — 2016. — № 1. — С. 55–76.

Хентшель Г. Языковая и политическая ориентация молодых совершеннолетних белорусов: между русским и белорусским — между востоком и западом / Г. Хентшель, М. Брюгеманн, Г. Гейгер, Я.П. Целлер // Социология (Минск). — 2016. — № 2. — С. 57–76.

Хентшель Г. Языковая ситуация в Беларуси: Мнения белорусов о распространённости языков в стране / Г. Хентшель, Б. Киттель // Социология (Минск). — 2011. — № 4. — С. 62–78.

Хентшель Г. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, “суржик” (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування) / Г. Хентшель, О.О. Тараненко // *Movoznavstvo*. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

Хентшель Г. [в печати]. Языки и коды в центральных регионах Украины: мнения и аттитюды [статья 2-я] / Г. Хентшель, Я.П. Целлер.

Flier M. Surzhyk or Surzhyks? / Flier M. ; G. Hentschel & S. Zaprudski (eds.) // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization*. — Oldenburg: [= *Studia Slavica Oldenburgensia* 17], 2008. — P. 39–56.

Schmid U. Region, nation and beyond. An interdisciplinary and transcultural reconceptualization of Ukraine [Electronic resource] / U. Schmid. — 2012. — Access mode : http://www.gce.unisg.ch/~media/internet/content/dateien/instituteundcenters/gce/sciencepart_schmidulrich.pdf?fl=de (Дата обращения: 27.3.2016).